

УДК 94 (477) «1941/1943»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.2.26>

Андрій Фомін*

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЗОНІ ВІЙСЬКОВОГО КОМАНДУВАННЯ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ (1941–1943 рр.)

Анотація: У статті аналізуються аспекти соціального забезпечення у зоні військової адміністрації (або військового командування) в роки нацистської окупації України. Висвітлюються особливості соціального забезпечення нових, у порівнянні з довоєнним періодом, верств: родин осіб, репресованих радянською владою, родин осіб, які виїхали працювати до Німеччини, родин, які втратили годувальника, безробітних, поліцейських та їх родин, а також традиційних категорій: пенсіонерів за віком і втратою працездатності, дітей сиріт та інвалідів, багатодітних родин, родин, що втратили годувальника. Аналізується ефективність соціального забезпечення та джерела його фінансування. Розкривається політика, спрямована на знищення інвалідів з психічними захворюваннями. Доводиться, що обсяги соціального забезпечення явно не відповідали потребам населення, ним охоплювалося до половини тих, хто потребував допомоги від влади чи суспільства, а його рівень був надзвичайно низьким. У зоні відповідальності військового командування в роки нацистської окупації України були наявні лише певні елементи соціального забезпечення, єдиної системи як такої не існувало, її ефективність залежала від зусиль місцевих управ, лояльності місцевого командування. Тим не менш, навіть така допомога стала важливим фактором виживання для багатьох людей у роки Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, військова зона, соціальне забезпечення, інваліди

Однією з суспільно значущих і політично впливових історичних проблематик залишаються аспекти реалізації нацистського окупаційного режиму в Україні. Водночас, у суспільній свідомості та, навіть, у науковому просторі з радянських часів вкоренилися певні стереотипи щодо взаємодії окупаційної влади з цивільним населенням і життя людей в умовах окупації в цілому. Одним з таких стереотипів історичної пам'яті є думка про повну відсутність соціального забезпечення у період панування нацистів в Україні. Тож маємо спростувати, або підтвердити таку думку. Значно актуалізувала дослідження окупаційної проблематики поява в результаті російської агресії окупованих українських територій з 2014 р. і необхідність розуміння процесів, що у них відбуваються, майбутньої історичної, юридичної, політичної оцінки.

У той же час, у вітчизняній історіографії, не дивлячись на значні досягнення останніх трьох десятиліть, питання соціального забезпечення населення в роки нацистської окупації комплексно не досліджувались. Дослідники, які висвітлювали історичний кон-

---

* Фомін Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9565-3706>; e-mail: an.f@i.ua

текст запропонованої проблематики, це, зокрема, К. Беркгоф¹, І. Ветров², Т. Вронська³, Г. Голиш⁴, Т. Заболотна⁵, М. Коваль⁶, К. Курилишин⁷, О. Латиш⁸, М. Михайлюк⁹, В. Нестеренко¹⁰, Ю. Олійник¹¹, І. Перехрест¹², Т. Першина¹³, О. Потильчак¹⁴, А. Скоробогатов¹⁵, І. Тарнавський¹⁶, Д. Титаренко¹⁷, О. Удод¹⁸, В. Шайкан¹⁹ у своїх працях розкривають лише певні аспекти тематики. Вивчення існуючих праць доводить, що проблематика соціального забезпечення в роки нацистської окупації України досі є малодослідженою.

Відзначимо, що автор статті не прагне висвітлити всю повноту виявів нацистського окупаційного режиму в Україні, всіх проявів його геноцидної сутності. Дослідження присвячене висвітленню вузького, але значущого для життя, а точніше – виживанню людей завдяки такому аспекту підкупаційної реальності як соціальне забезпечення знедолених верств населення.

Отже, метою статті є аналіз проявів соціального забезпечення у зоні військового командування в умовах нацистського окупаційного режиму в Україні (1941–1943 рр.). Відповідно до поставленої мети, завданнями дослідження є розгляд, по-перше, організації

¹ Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.

² Ветров І. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941–1944 рр.) // Пам'ять століть. 2005. № 3–4. С. 194–207.

³ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). Київ: [б.в.], 1995. 83 с.

⁴ Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.

⁵ Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси) // Сторінки воєнної історії України. 2015. Вип. 17. С. 119–151.

⁶ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) // Україна крізь віки: В 15 т. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 12. 336 с.

⁷ Курилишин К.М. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матер. укр. легальної преси: моногр. / ред. М. Романюк. Львів: ЛННБ України ім. В. Стефаника, 2010. 328 с.

⁸ Латиш О.Ю. Розвиток охорони здоров'я в Україні періоду Великої Вітчизняної війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2004. 195 арк.

⁹ Михайлюк М. Морально-психологічний стан цивільного населення України в умовах Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Київська старовина. 2007. № 5. С. 103–112.

¹⁰ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 307 с.

¹¹ Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі Волинь-Поділля (1941–1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.

¹² Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.). Черкаси, 2007. 291 арк.

¹³ Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине, 1941–1944. Киев: Наукова думка, 1985. 168 с.

¹⁴ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 205 с.

¹⁵ Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.

¹⁶ Тарнавський І.С. Політика Третього Рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни. Донецьк: ТОВ «ВПП «Промінь», 2012. 492 с.

¹⁷ Титаренко Д.Н., Пенгер Т. (авт.-сост.) Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы. Донецк: Світ книги, 2013. 465 с.

¹⁸ Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/15/20.pdf>

¹⁹ Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941–1944. Київ, 2010. 80 с.

соціального забезпечення, по-друге, особливостей соціального забезпечення у визначений період пільгових категорій населення та їх склад, по-третє, питання ефективності соціального забезпечення періоду нацистської окупації.

З утвердження «нового порядку», на місцях нацистами почали утворюватися управи, завданням яких стало вирішення безпосередніх проблем життя тих чи інших населених пунктів, районів. У свою чергу, у складі усіх типів управ створювались спеціальні відділи соціальної опіки або соціального забезпечення. Зазначимо, що під час окупації соціальне забезпечення та соціальну допомогу, крім традиційних для радянського суспільства 1920–1930-х рр. верств населення (інвалідів, сиріт, багатодітних сімей, осіб, які тимчасово втратили працездатність), отримували нові: родини осіб, репресованих радянською владою, родини осіб, що виїхали працювати до Німеччини, родини, які втратили годувальника, безробітні, поліцейські та їх родини.

Також слід зауважити, що на початковому етапі окупації областей, які увійшли до військової зони управління (тоді охоплювала сучасні Донецьку, Луганську, Сумську, Чернігівську, Харківську області), система соціального забезпечення лише формувалася, а за багатьма позиціями взагалі була відсутня. Вона була представлена елементами наданням обідів дуже незначній частині населення, роботою дитячих будинків, в яких їх вихованці, сироти й інваліди, масово вмирили від голоду та хвороб.

З весни 1942 р. німецьке командування взяло курс на поступове поліпшення соціального забезпечення, розширюється діяльність товариств інвалідів, громадських благодійних їдалень, організованих місцевими управами, що яскраво характеризують засоби місцевої нацистської пропаганди. Так, в одній зі статей газети «Донецький вісник», присвяченій річниці захоплення м. Сталіно німецько-фашистськими військами, зазначалося: «...З кожним днем поліпшують свою роботу їдальні та виробничі кухні, мережа яких у місті постійно зростає. До 1-го серпня 1942 р. їх вже було більше 80-ти. Вони обслуговують до 30 тис. осіб різного фаху, не враховуючи дитячі садки, лікарні, притулки. Зараз «Сталінторг» забезпечує постачанням 43,5 тис. працюючих, 85 тис. їх утриманців та 17 тис. пенсіонерів і інвалідів»²⁰.

Але, незважаючи на, здавалося б, значні цифри, тоді без постачання у місті залишалися близько 102 тис. осіб. З цього питання головна військова комендатура району «Донець» у своєму звіті від 22 листопада 1942 р. зазначала наступне:

«...Основна проблема міститься у продовольчому становищі. Населення міста (Сталіно – Авт.) складає 248 тис. чоловік і 77 тис. з цієї кількості не отримують продовольчих карток, прив'язані тільки до ринкових продуктів, які продаються по величезним цінам. Важко зрозуміти, яким чином людям взагалі вдається викручуватись в таких умовах, враховуючи те, що смертність відносно невисока. Виплачувані нами заробітні кошти є мізерними у тому сенсі, що на них на базарі нічого не придбаєш»²¹.

Не дивлячись на те, що пропаганда намагається подати таке розширення соціального забезпечення населення як досягнення, одночасно це повідомлення у пресі розкри-

---

²⁰ Почётные задачи решены // Донецкий вестник. 1942. 24 октября. С. 4.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 528. Арк. 52.

ває жахаючу картину тисяч голодуючих людей, які вимушені харчуватися у громадських їдальнях. А.В. Скоробогатов підрахував, що харків'яни у 1942 р. отримували продовольчу пайку за калорійністю у 2,5 рази меншу від життєвої потреби, лише в межах 800 Ккал²². У цих умовах люди вимушені були вживати різноманітні сурогати: столярний і казеїновий клей, макуху, картопляні очистки, перемолоте лушпиння, коріння тощо.

Показником продовольчої кризи та нужденності великої кількості населення було й те, що товари на ринку вимірювалися далеко не мішками, відрами та кілограмами, а склянками та штуками. Так, ціна десяти картоплин у Харкові становила від 35 до 100 крб., однієї цибулини – від 3 до 10 крб., сала – 2000 крб. за кілограм (його загортали у тряпицю, окунали у «бульйон» і зберігали до наступного разу, а не їли як звичайно), м'ясо, крім конини (за 80-150 крб. за кг), довгий час взагалі було відсутнє у продажу, склянка жита коштувала 18-30 крб., пшениці – 14-35 крб., вівса – 8-15 крб. тощо²³. Вдачею взимку 1941/1942 рр. вважалося купити кілька купок картопляного лушпиння за 70 крб. Робітник на свою зарплатню міг придбати лише 3-4 кг хліба (середній заробіток після сплати податків тоді становив близько 500 крб.)²⁴.

У м. Сталіно станом на 20.09.1942 р. стакан пшениці коштував 11 крб., кукурудзи – 8 крб., білого борошна – 15 крб., курка – 100 крб., кг. картоплі – 10 крб. У м. Сватове Ворошиловградської області відро картоплі коштувало 80 крб., літр молока – 20-25 крб., головка капусти – 10-15 крб.²⁵

Зрозуміло, що при такій складній ситуації з продовольчим постачанням міст військової зони й у сільських її районах, надзвичайно важливим був будь-який захист, будь-яке забезпечення з боку влади. Як вже відзначалося, якщо на початку окупації регіону (вересень 1941 р. – лютий 1942 р.) соціальна допомога була практично відсутньою, то з середини 1942 р. вона починає відігравати хоч якусь відчутну роль у житті населення регіону.

Спробуємо з'ясувати ефективність соціального забезпечення та джерела його фінансування у цей період. Так, розпорядження № 135 від 18 червня 1942 р. Харківської міської управи дає нам змогу визначити основні джерела фінансування соціальних витрат «...на надання грошової допомоги, на видачу безкоштовних і здешевлених обідів, на влаштування дітей у дитячі садки й інші види допомоги біднішому населенню...»²⁶, які загалом були типовими. По-перше, це були прибутки від можливих допоміжних підприємств, організованих при районному бургомістраті інспектором відділу суспільної опіки. По-друге, вони склалися з пожертвувань, що їх збирав інспектор соціальної опіки за допомогою громадськості. По-третє, на ці завдання виділялися бюджетні асигнування²⁷.

Доцільно, на наш погляд, розглянути детальніше соціальну допомогу, яка передбачалася кожній з пільгових верств населення. Насамперед, наймасовіша в усі часи категорія населення, що потребує соціального забезпечення – пенсіонери за віком, які втратили

²² Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації... С. 259.

²³ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-2982. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 34.

²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 70. Спр. 857. Арк. 1.

²⁵ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). Ф. Р-1755. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 79.

²⁶ ДАХО. Ф. Р-3068. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 68.

²⁷ Там само.

працевдатність. Їм з великим запізненням почали виплачуватися пенсії – лише з осені 1942 р. (у Харкові – з жовтня 1942 р., у Сталінській, Сумській і Ворошиловградській областях – також з IV кварталу 1942 р.). А у м. Маріуполі Сталінської області пенсійне забезпечення для інвалідів усіх груп, пенсіонерів за віком, родинам, що втратили годувальника, або годувальник яких був призваний до Червоної армії, запроваджувалося лише з 1-го квітня 1943 р. згідно з постановою № 48 міського голови від 10 березня 1943 р.²⁸ До виходу цієї постанови допомога надавалася одноразово. Пенсії мали звичайний довоєнний розмір: від 70 до 350 крб. (максимально).

Але навіть їх отримували далеко не всі люди, яким окупаційна влада нараховувала пенсії: у Харкові виплати одержувало 26–48% загальної кількості пенсіонерів. А всього їх було зареєстровано у цьому місті у 1942 р. лише 13 921, що не могло відповідати дійсності навіть з урахуванням скорочення населення²⁹. Це було пов'язано, по-перше, з відсутністю достатньої кількості коштів для соціальних виплат, що доводить, наприклад, наказ № 364 від 30 вересня 1942 р. Ним встановлювалися категорії пенсіонерів, яким «тимчасово» не сплачувалися пенсії. До них належали: пенсіонери II-ї групи інвалідності, які мали власний заробіток, особи, що одержували пенсію за вмерлих пенсіонерів I-ї й II-ї груп і працювали³⁰. По-друге, місцеве населення боялося мати будь-які справи з окупаційною владою через масовий угон до Німеччини, страсти за національною та політичною належністю. По-третє, на масштаби пенсійного забезпечення впливала міграція населення та тимчасовий переїзд родин у села, зміна помешкання людьми через пошкодження їх житла, втрата документів тощо³¹.

Значно більш гнучкою, багато у чому цікавою, на думку автора, була соціальна політика щодо інвалідів. Окупаційна влада прагнула максимально ефективно використати трудові ресурси, адже молодь з початку 1942 р. вивозилася до Райху. Задля цього адміністрація застосовувала, навіть як на наш час, сучасні технології. Наприклад, вже у березні 1942 р. пенсійним відділом Юзівської (Юзівка – назва Донецька того часу, у довоєнний період місто називалося Сталіно) міської управи було організовано Юзівське міське товариство «Інвалід»³². Його метою визначено було «здійснювати всемірну та всебічну допомогу своїм членам шляхом поліпшення їх матеріального становища і надання можливості особистою працею добувати собі засоби для існування». У товаристві існувала низка відділів за напрямками роботи: житлово-побутовий, продовольчий, торгово-продовольчий, сільськогосподарський, паливний і транспортний. Вступити до товариства могли інваліди усіх груп і категорій, вдови інвалідів війни, що мали на утриманні дітей, пенсіонери за віком і вислоугою років. Пайовий внесок встановлювався у розмірі 100 крб., членський – 1% від суми щомісячного заробітку³³. У червні того ж року товариство значно розширило свою роботу: вже працювала швацька, столярна, протяжна, ватна, годинникова майстерні, курси крою та шиття, їдальня, кондитерська. Товариство організувало на-

---

²⁸ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф. Р-1608. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 36.

²⁹ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 5. Спр. 25. Арк. 15.

³⁰ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 142. Арк. 39.

³¹ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 246. Арк. 26.

³² К сведению инвалидов // Донецкий вестник. 1942. 22 марта. С. 4.

³³ Общество инвалидов // Донецкий вестник. 1942. 26 марта. С. 4.

домну роботу³⁴. Планувалося розпочати діяльність на чотирьох вугільних шахтах (що було особливо цікаво окупантам)³⁵.

У листопаді 1941 р., з метою працевлаштування незрячих у Сталіно, була влаштована щіткова фабрика. Вона виготовляла щітки різноманітного призначення: для побілки, штукатурки, чистки коней, чесалки, взуттєві й інші. На фабриці працювало 42 робітника, середня заробітна платня яких становила 12-15 крб. на день³⁶. Така діяльність була непоодиноким явищем. Макіївське кооперативне товариство інвалідів праці, війни та пенсіонерів за віком, наприклад, на 1 січня 1942 р. отримало прибуток у 180 тис. крб.³⁷

На 01.01.1943 р. у товаристві нараховувалося вже 2,5 тис. членів-пайщиків. Його виробнича база складалася зі слюсарно-механічного цеху, шапково-кашкетної, взуттєво-ремонтної майстерень, а також двох комісійних магазинів, крамниці канцелярських приладь, п'яти кафе-закусочних, їдальні, 160 га присадибної землі³⁸. У Харкові відновило свою роботу товариство сліпих. При товаристві працювали майстерні, в яких вироблялися відра, ложки, лопати, коробки для сірників тощо³⁹.

Нетиповим був підхід, застосований харківським відділом суспільної опіки до стиmulювання приватної ініціативи окремих осіб, що потребували соціального захисту. Його суть полягала у тому, що цим особам, по-перше, надавалася ліцензія на ту чи іншу підприємницьку діяльність, по-друге, (але не завжди) приміщення або місце роботи. Громадянин (або група осіб) за свої кошти зобов'язувався розпочати підприємницьку діяльність (закупивши відповідно лише або сировину, або обладнання, чи товари, а можливо і все разом) та сплачувати частину зиску від своєї діяльності (конкретні види роботи, норми відрахунків встановлювалися у кожному окремому випадку угодою з міською управою)⁴⁰. За 1942 р. у Харкові було відкрито 32 таких утворення з загальною кількістю персоналу 240 осіб⁴¹. При цьому лише у IV-му кварталі 1942 р. від них отримано надходжень до бюджету відділу суспільної опіки понад 233 тис. крб. (це не враховуючи податкових відрахувань)⁴².

У Харкові діяло три інвалідних і пенсійних товариства (академічних пенсіонерів, об'єднання сліпих, товариство інвалідів), що намагалися займатися комерційною діяльністю для поліпшення матеріального становища своїх членів. Їх виникнення диктувалося вкрай важким, зuboжілим становищем людей, відсутністю соціального забезпечення впродовж цілого року окупації⁴³.

Такий підхід окупаційної влади до проблеми соціального забезпечення є цікавим прикладом адаптації людей до складних умов нацистського окупаційного режиму, способів їх виживання. Адже, так чи інакше, від цього виграла частина населення, найбільш

³⁴ ДАДО. Ф. Р-1606. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14-75.

³⁵ Помощь беднейшему населению // Донецкий вестник. 1943. 19 февраля. С. 4.

³⁶ Щеточная фабрика для слепых // Донецкий вестник. 1942. 19 апреля. С. 3.

³⁷ В Макеевском обществе инвалидов // Донецкий вестник. 1942. 29 января. С. 4.

³⁸ Макеевское кооперативное общество «Инвалид» // Донецкий вестник. 1943. 28 февраля. С. 4.

³⁹ Общество слепых // Донецкий вестник. 1942. 13 октября. С. 4.

⁴⁰ ДАХО. Ф. Р-3070. Оп. 1. Спр. 259. Арк. 1, 3-5.

⁴¹ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 5. Спр. 25. Арк. 15.

⁴² ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 11.

⁴³ ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 121. Арк. 24.

нужденна та мало захищена: незабезпечені люди отримували роботу, можливість самим заробити гроші, місто – податки, відділ суспільної опіки – зиск у вигляді частини прибутку або готової продукції (наприклад, хліба). Окупаційна ж влада переслідувала у цьому свою мету: у такому вигляді намагалася залучити до праці максимальну кількість людей і вивільнити працездатну робочу силу для відправки до Райху, де її гостро бракувало.

Як свідчать архівні джерела, у досліджуваній період окупаційна влада застосовувала і традиційні форми допомоги. Так, у квітні 1942 р. в Юзівці з'явилися окремі їдальні для обслуговування інвалідів, пенсіонерів і членів їх родин⁴⁴. У м. Лисичанську Луганської (до війни – Ворошиловградської) області було відкрито їдальню для повністю непрацездатних інвалідів та їх дітей на 260 осіб⁴⁵. В Успенському районі Ворошиловградщини відділом соціальної допомоги інвалідам, самотнім людям похилого віку, круглим сиротам за 1942 р. було видано 12 тонн борошна та 50 тис. крб.⁴⁶

Існували і спеціальні заклади для утримання інвалідів. У м. Алчевську Ворошиловградської області функціонував будинок для людей похилого віку⁴⁷. У с. Старо-Михайлівка Мар'їнського району Сталінської області в роки окупації також функціонував будинок інвалідів. До нього з околиць районів і м. Сталіно направлялися в основному самотні, незабезпечені люди. У ньому мешкало від 55⁴⁸ до 80⁴⁹ осіб. Інваліди та працівники закладу для кращого харчового забезпечення мали працювати у присадибному господарстві. Навесні 1942 р. ними було засіяно 13,29 га землі 13-ма основними сільськогосподарськими культурами⁵⁰. Мабуть, враховуючи цей важливий фактор, харчування у цьому закладі, як для часів «нового ладу», було непоганим. Наприклад, 1 вересня 1942 р. денний раціон інвалідів складався: сніданок – локшина, обід – борщ (без м'яса), хліб, вечеря – молоко і хліб⁵¹. Крамниця для будинку інвалідів відпускала продовольство по твердих цінах (м'ясо – 15 крб. за кг, хліб – 1 крб. за кг, що були значно нижче ринкових)⁵². Зазначимо звичайно, що офіцери німецької армії, які дислокувалися у м. Юзівці, харчувались незрівнянно краще (в їх раціон часто входили м'ясо, шоколад, мед, соління тощо)⁵³. У Харківській області також було два подібних заклади, туди доправляли самотніх людей з Харкова. За 1942 р. було влаштовано до будинків інвалідів по місту 298 осіб⁵⁴. На їх харчування бюджетом виділялося від 9 крб. до 12 крб. на добу, чого, звичайно за того рівня цін було замало⁵⁵. Для дітей з різними вадами здоров'я також існували спеціалізовані заклади. Так, у Харкові відновили роботу дитячий будинок для глухонімих і глухих дітей, школа для сліпих дітей⁵⁶.

---

⁴⁴ Объявление // Донецкий вестник. 1942. 23 апреля. С. 4.

⁴⁵ ДАЛО. Ф. Р-1755. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 81.

⁴⁶ ДАЛО. Ф. Р-1307. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 195.

⁴⁷ ДАЛО. Ф. Р-1307. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 196.

⁴⁸ ДАДО. Ф. Р-1796. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7.

⁴⁹ Там само. Арк. 22.

⁵⁰ Там само. Арк. 5.

⁵¹ Там само. Арк. 8.

⁵² Там само. Арк. 8-29.

⁵³ ДАДО. Ф. Р-1842. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-77.

⁵⁴ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 5. Спр. 25. Арк. 15.

⁵⁵ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 3.

⁵⁶ Там само. Арк. 11.

Особливо підкреслимо те, що нацисти позбавлялися людей, які не могли принести «користі» рейху, здійснюючи програму «примусової евтаназії». Яскравим прикладом її втілення є той факт, що протягом осені 1941 р. і зими 1941/1942 рр. вони знищили всі психіатричні лікарні України. У психіатричній лікарні Сталіно вони вигнали весь персонал, а хворих отруїли⁵⁷. У психіатричній лікарні м. Сватове Ворошиловградської області від систематичного голодування та холоду загинуло 134 чол., а вже після звільнення міста у результаті хронічної дистрофії померло ще 78 пацієнтів. У Стрільчанській психіатричній лікарні (Харківська область) за період окупації померло 435 хворих⁵⁸. Загалом політика нацистів щодо інвалідів і людей з різними вадами розвитку та здоров'я була безжальною та виходила з расової теорії та евгеніки. Хворі люди, на думку нацистів, не могли дати здорове потомство, а тим більше слов'яни, не могли повноцінно працювати.

Діти, які з тих чи інших причин залишилися без опіки батьків, також могли розраховувати на певну увагу влади. У м. Сталіно в березні 1942 р. існувало два притулки для безпритульних дітей⁵⁹, шість дитячих будинків і сім ясел, які обслуговували понад 1500 вихованців⁶⁰. Також міська управа організувала ізолятор на 25 осіб для дітей від 10 до 14 років, які втекли від батьків або не мали їх і скоїли правопорушення. У закладі навіть було налагоджено навчання й, окрім загальноосвітніх предметів, там вивчали покрівельне, чоботарне та кравецьке ремесла⁶¹.

У Харкові на кінець 1942 р. діяло п'ять дитячих будинків на 1100 ліжок⁶². Один будинок призначався для дітей, батьки яких працювали у Німеччині, інший – для глухонімих дітей, у двох утримувалися звичайні діти, працювали чотирирічні школи⁶³. Через майже повну відсутність харчування, на відміну від будинків подібного типу у Сталінській чи Луганській областях, функціонували вони як табори смерті⁶⁴. Наприклад, у 2-му дитбудинку в серпні 1942 р. померло 13 дітей, а всього за 1942 р. – 273 дитини з 1301, що поступили протягом року. Характеризуючи стан соціального забезпечення в місті, німецька служба безпеки в одному зі своїх звітів вказувала:

«Бюро соціального забезпечення м. Харкова може під час планування розраховувати лише на випадкове вирішення питань. Спроби самостійно ліквідувати бідування марні через те, що для цього не має а ні коштів, а ні можливостей»⁶⁵.

Важко назвати нормальним життям існування дітей у дитячому будинку м. Луганська, але все ж вони отримували мінімум 170 грамів хліба на добу й інше продовольство за II категорією забезпечення, що хоча б якось підтримувало сили вихованців. Часто вихованці дитячих будинків змушені були просити милостиню або знаходити інші

---

⁵⁷ ЦДАВО. Ф. Р-4620. Оп. 3. Спр. 241. Арк. 52.

⁵⁸ *Першина Т.С.* Фашистский геноцид на Украине... С. 40.

⁵⁹ Новый детский приют // Донецкий вестник. 1942. 29 марта. С. 4.

⁶⁰ На заре новой жизни // Донецкий вестник. 1942. 24 октября. С. 2.

⁶¹ Изолятор для малолетних преступников // Донецкий вестник. 1943. 11 января. С. 4.

⁶² ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 5.

⁶³ ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 121. Арк. 24.

⁶⁴ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 387. Арк. 62.

⁶⁵ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації... С. 164.

засоби для підтримання свого існування⁶⁶. Зазначимо, що всі мешканці цього дитячого будинку пережили окупацію. Проте подібні заклади стали фактором виживання хоча б для частини дітей за умов жорсткого нацистського режиму.

Стосовно багатодітних родин, то вони могли розраховувати на допомогу лише в разі гострої потреби. Регулярна ж допомога ніякими нормами не передбачалася. Вона одноразово надавалася у формі кількох чи кількох десятків кілограм якихось круп⁶⁷. Потрібно розуміти, що завданнями такої політики були збереження працездатності майбутніх робітників і підтримання мінімальної лояльності до нацистського режиму з боку населення.

Певне соціальне забезпечення надавалося особам, які тимчасово втратили працездатність. Це передбачалося діючими тоді нормативними актами. Так, постанова Харківської міської управи від 18 червня 1942 р. якраз регулювала подібні питання. У ній зазначалося, що працівники підприємств всіх форм власності, у разі тимчасової втрати працездатності, мали одержувати грошову допомогу від тих організацій, на яких працюють. Допомога передбачалася у таких випадках: при пологах (сплачувалася шість тижнів до та шість тижнів після них у розмірі 100% від заробітної платні), у разі хвороби, карантину, догляду за хворим членом родини одиноким працівникам – 80%, а працівникам, що мають утриманців – 90% від заробітної платні, при нещасних випадках на виробництві – 100% від розміру заробітної платні, у разі покалічення на підприємстві протягом чотирьох місяців – 100% від заробітної платні, а після цього терміну – залежно від відсотка втраченої працездатності⁶⁸.

У роки нацистської окупації соціальну допомогу отримували й інші, нові, порівняно з радянським періодом, категорії населення. Найпривілейованішими з них були репресовані радянською владою та їх родини. Часто їм повертали частину майна, а то й все майно, яким вони володіли до революції або до репресій. Також їм надавалася перевага при призначенні на адміністративні посади, поліцейськими тощо, а звідси, навіть лише через це, вони краще забезпечувалися владою⁶⁹. Політично репресовані отримали право на одноразову грошову допомогу в сумі не більше 500 крб.; безкоштовне отримання меблів і речей; постійне отримання продуктових карток і харчування у відомчих їдальнях, продукти, які відпускалися за державними цінами; зменшення квартирної платні, а в окремих випадках на повне звільнення від неї; безкоштовний проїзд у міському транспорті; щомісячний відпуск палива безкоштовно або за зниженими цінами⁷⁰. Однак людей, що користувалися усіма цими пільгами, було небагато: всього за 1942 р. взяли на облік 2200 родин репресованих⁷¹. Це недивно через тяжку долю цих людей у СРСР і часткове їх знищення при відступі радянських військ⁷². Отже, напевно, на цей прошарок думали спиратися нацистські окупанти при управлінні країною⁷³.

---

⁶⁶ ДАЛО. Ф. П-179. Оп. 3. Спр. 136. Арк. 23, 33.

⁶⁷ ДАЛО. Ф. Р-1307. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 7, 10, 101, 149.

⁶⁸ ДАХО. Ф. Р-3069. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19.

⁶⁹ ДАЛО. Ф. П-1790. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 8-15.

⁷⁰ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 425. Арк. 175.

⁷¹ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 5. Спр. 25. Арк. 15.

⁷² *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика Вітчизняна війна». Київ: Смолоскип, 2002. С. 110-111.

⁷³ ДАЛО. Ф. П-179. Оп. 3. Спр. 99. Арк. 24.

Цим же принципом керувалися окупанти, обіцяючи певну соціальну допомогу родинам осіб, які виїхали на роботу до Німеччини. Вони могли розраховувати на продуктові картки як утриманці та на одержання матеріальної допомоги⁷⁴. Іноді їм надавалася знижка або повне звільнення від оплати за житло та квартирного податку і нарахувань за житлово-комунальні послуги⁷⁵ та щомісячна допомога у розмірі 130 крб. з правом відвідування спеціальних магазинів⁷⁶. Але у більшості випадків все це було лише декларацією намірів.

Право на отримання соціальної допомоги мали й родини осіб, що втратили годувальника, або він ніс службу у Червоній армії. Діти, на відміну від їх батьків, для окупантів не представляли великої небезпеки, а з часом мали сприйняти нацистські цінності та поповнити трудові резерви. У Свердловському районі Ворошиловградської області на допомогу цій категорії населення було витрачено 100 тис. крб., і ці кошти в основному спрямовувались якраз дітям червоноармійців (звичайно ж за розпорядженням місцевої цивільної влади). Також у районі для безпритульних дітей був відкритий дитячий будинок, де знаходилося до 40 вихованців⁷⁷.

Одним з джерел фінансування та надання соціальної допомоги стають благодійні організації та фонди. Так, з червня 1942 р. у Сталіно розпочався збір коштів до фонду допомоги нужденному населенню при міській управі⁷⁸. У серпні 1942 р. він надав для облаштування дитячих будинків і поліпшення загальних умов утримання дітей 100 тис. крб.⁷⁹, у вересні місяці – 50 тис. крб.⁸⁰ За період від організації соціального забезпечення (червень 1942 р.) до 1-го січня 1943 р. грошову допомогу у місті отримали 2 200 осіб на суму 165 тис. крб., допомогу безкоштовним харчуванням – 6 750 чоловік на суму 177 300 крб. Для дитячих будинків і лікарень придбали ковбасу, тваринне масло, овочі. В цілому за ці шість місяців роботи, якщо вірити пресі, на благодійність було зібрано населенням 225 тис. крб., отримано від командування 100 тис. крб., міська управа асигнувала 325 тис. крб. Загальна ж сума склала 650 тис. крб.⁸¹ Подібна робота проводилася і в селах області: у сільських управах утворювались комітети товариства взаємодопомоги⁸².

Додамо, що існували пільгові категорії населення, які звільнялися від сплати за надану медичну допомогу. До них належали: діти до чотирьох років, інфекційні хворі, родини поліціантів, інваліди та незможні, що отримували матеріальну допомогу з міської управи. Все інше населення, яке було не в змозі платити, могло безкоштовно користуватися послугами лікаря за наявності довідки, виданої відділом соціальної допомоги, або дозволу головного лікаря⁸³.

⁷⁴ ДАЛО. Ф. Р-1307. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 96.

⁷⁵ ДАХО. Ф. Р-3070. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 96.

⁷⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 858. Арк. 1.

⁷⁷ ДАЛО. Ф. П-179. Оп. 3. Спр. 109. Арк. 80.

⁷⁸ Объявление // Донецкий вестник. 1942. 23 апреля. С. 4.

⁷⁹ В обществе помощи нуждающимся // Донецкий вестник. 1942. 13 августа. С. 4.

⁸⁰ В несколько строк. // Донецкий вестник. 1942. 6 сентября. С. 4.

⁸¹ Помощь беднейшему населению // Донецкий вестник. 1943. 19 февраля. С. 4.

⁸² Зростає справа громадської взаємодопомоги // Донецкий вестник. 1943. 3 января. С. 4.

⁸³ Добров П.В., Латись О.Ю. Стан медичного забезпечення населення Східної України в період німецько-фашистської окупації // Історичні та політологічні дослідження. 2002. № 1 (9). С. 129-136.

Отже, розглянувши соціальне забезпечення та джерела його фінансування, відзначимо, що не дивлячись на різноманітні джерела надання допомоги, його обсяги явно не відповідали потребам населення у той надтрагічний період Другої світової війни. Навіть ті люди, які офіційно ставали на облік в органах соціального забезпечення, реальної допомоги з різних причин не отримували (в кращому випадку виплати надавалися 50% від загальної кількості пенсіонерів). Тож величезним недоліком було те, що допомога надавалася дуже незначній частині населення. Сказати, що це робилося свідомо органами місцевого «самоврядування» не можна: на соціальні виплати йшла значна частина місцевих бюджетів. У цілому видатки на соціальну сферу у місцевих бюджетах сягали 65%⁸⁴.

Проблема полягала у традиційній площині: надто великий обсяг проблем та потреб і замала кількість грошей на їх вирішення та задоволення. Така допомога зберегла життя частині людей, але величезна кількість мешканців загинула через постійне недоїдання та хвороби. Особливо постраждав Харків. Значним чинником у цьому стало те, що соціальне забезпечення в роки нацистської окупації централізовано запроваджувалось лише з середини 1942 р. Багато в чому воно стало заслугою воїнів Червоної армії, які зуміли зірвати німецьку стратегію блицкригу. Окупанти з цього часу змушені були приймати популістські рішення, шукати підтримку окремих прошарків населення, скорегувати на деякий час свої по знищенню місцевого населення. З іншого боку, в умовах масового вивезення населення до Німеччини, почалося грабіжницьке використання людських ресурсів, навіть дітей та інвалідів. Відзначимо і роль національного підпілля, яке відіграло значну роль у місцевих управах, намагаючись у будь-який спосіб покращити становище людей. Важливим чинником у цьому процесі стало те, що поступово відбувалося деяке пожвавлення економіки, передусім дрібних підприємств, торгівлі. Люди прагнули пристосуватися до нових умов життя. Певним фактором поліпшення соціального забезпечення став збір врожаю 1942 р., оскільки практично все продовольство було вивезено в результаті втілення радянської тактики випаленої землі.

У цілому, виходячи з наведених фактів, констатуємо, що в роки нацистської окупації у зоні відповідальності військового командування були наявні лише певні елементи соціального забезпечення, єдиної системи як такої не існувало, її ефективність залежала від зусиль місцевих управ, лояльності місцевого командування й інших обставин. Трагічною була доля інвалідів за психічними хворобами: такі люди цілеспрямовано знищувались нацистами. Соціальним забезпеченням охоплювалась максимум половина населення, що її потребувала. А рівень цього забезпечення, як правило, був надзвичайно низький, хоча і він у багатьох випадках рятував життя людей.

---

⁸⁴ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 5-7.

Andrii Fomin

Social security in the zone of military government during the Nazi occupation of Ukraine (1941-1943)

Abstract: The article analyzes the aspects of social security in the zone of military government (or military command) during the years of the Nazi occupation of Ukraine. It has been established that, despite the significant historiography of the Nazi occupation regime in Ukraine, the problems of the functioning of social security during this period still remain poorly understood. The role of city governments in establishing social security is determined. The features of social security of new, as compared with the pre-war period, segments of the population are highlighted: families of people repressed by the Soviet regime, families of people who went to work in Germany, families who have lost the bread-winner, unemployed, police and their families, as well as traditional categories: pensioners by age and disability, orphans and disabled children, large families, families who have lost the bread-winner.

The population of the region actually stood on the brink of survival in the winter of 1941-1942 due to the total shortage of food and its cost, inaccessible to most people. It was determined that in the initial stage of the occupation (until the beginning of 1942) social security was practically absent; since spring of 1942 a gradual restoration of certain elements of the system began. The activities of disabled societies, public charity canteens organized by local governments are expanding. The effectiveness of social security and the sources of its financing are analyzed. The policy aimed at the destruction of persons with mental illness is disclosed. It is proven that the volume of social security clearly did not meet the needs of the population, they covered up to half of those who needed help from the government or society, and its level was extremely low. In the zone of responsibility of the military command during the Nazi occupation of Ukraine there were only certain elements of social security, a single system as such did not exist, its effectiveness depended on the efforts of local governments, the loyalty of the local command. However, even such assistance has become an important survival factor for many people during the Second World War.

Keywords: World War II, Nazi occupation, military zone, social security, disabled